

FARKLI ORTAMLARDA BİLİŞSEL GELİŞİM

İ. ALEV ARIK — GÜL GÖRÜŞ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü

GİRİŞ

Bu araştırmanın temel problemini, kurum ortamında yetişen çocuklar ile aile ortamında yetişen çocukların Bilişsel Performans açısından karşılaştırılması teşkil etmektedir. Bunun için, 8-9-10-11 yaşındaki çocuk esirgeme kurumlarında koruma altına alınmış çocuklar arasından ve aile ortamından seçilen deneklere Bilişsel Performans Testi uygulanmıştır.

Bu çalışmada ele alınan bir diğer konu ise, bilişsel gelişim devrelerinin belirli denek grupları üzerinde araştırılmasıdır. Bilindiği üzere Piaget, başlıca dört bilişsel gelişim devresinin varlığından bahsetmektedir. Bu devreler birbirlerinden nitelik bakımından farklılaşmakta olup, sırasıyla şunlardır :

1 — Duyumsal-Motor Devre (0-2 Yaş) : Bu dönemdeki en önemli gelişme, objelerin, görüş alanından çıksalar bile, varolmaya devam ettiklerinin öğrenilmesi yani «obje kalıcılığı» (object permanence) kavramının kazanılmasıdır.

2 — Pre-Operasyonel Devre (2-7 Yaş) : Bu devrede çocuk, bazı basit zihinsel şemaları yapılandırır ve kullanır. Dili gelişir. Egosantriktir. Hâkim öğrenme biçimi ise sezgiseldir.

3 — Somut Operasyonlar Devresi (7-11 Yaş) : Bu devrede çocuk, algısal oryantasyondan kavramsal oryantasyona, tek boyut üzerinde merkezleşmeden, çok boyutluluğa doğru yayılışa, statik

odaklaşmadan dinamik odaklaşmaya, tersine çevrilememelikten tersine çevrilebilirliğe, görgüil oryantasyondan mantıksal oryantasyona geçer. Böylelikle sınıflama, sıralama, sayı, mekân, zaman, değişmezlik, büyüklük, ağırlık ve hacim kavramları oluşur.

4 — **Formal Operasyonlar Devresi (11-16 Yaş)** : Bu son dönemde çocuk, olayları sistematik, hipotetik ve soyut olarak düşünebilir bir düzeye gelir, (Vassaf, Arık, 1986, Hilgard ve diğerleri, 1979).

Bakımevine konulmuş çocuklar araştırmacıların özel dikkatlerine konu olmaktadır. Çocuğu bakımevine koymanın etkileri, ana sevgisinden uzak kalmış mutlaka kötü sonuçlar verecektir, gibi a priori bir varsayımla değerlendirilemez. Bakımevindeki hayatın ev hayatından hangi yönlerden farklı olduğunu bilmek gerekir, (Jersild, 1979).

Skeels, Utegraf ve yardımcıları, sürekli bir öz-savunma davranışı içinde yaşayan, kendilerine uzanan bir dost elini bile tutmakta çekingen davranan yetimhane çocuklarıyla ev çocukları arasında önemli farklar olduğunu belirtmektedirler. Yetimhane çocuklarının, gelişimlerinin her yönünde, fizik çevreye uymakta, dil yeteneğinde, toplumsal ilişkilerde geri kalmış oldukları görülmüştür. Bu araştırma bulgularının elde edildiği yetimhaneye, sonradan bir ana okulu kurulmuştur. Başlangıçta, yetimlerin okula karşı normal çocuk davranışlarını göstermedikleri anlaşılmıştır. Kendilerine çeki düzen, vermekte, fizik ihtiyaçlarını gidermekte, normal çocuklara göre, epeyce geri oldukları dikkati çekmiştir. Parçaları birleştirip ev yapmakta, tekerlekli oyuncakları ve diğer malzemeyi kullanmakta beceriksiz oldukları, eşyanın büyük kısmını kırıp döktükleri görülmüştür. Dikkat sürelerinin kısa oluşu, başka birileri oyunlarını bozduğunda yada başka bir biçimde canlarını sıktığında kırıp dökücü, ölçüsüz ve saldırgan tepkiler vermeleri, bu çocukları konu edinen başka araştırmalarda da gözlemlenmiştir. Ana okuluna giden yetimlerin bu okulun olanaklarından yararlanabilmeleri için tam 6 ayın geçmesi gerekmiştir. Okula devam eden çocukların, bir süre sonra, öğretmenlerinin de gayretiyle, motor duygusal ve toplumsal davranışlarının geliştiği, zekâ düzeylerinin ise aynı kaldığı saptanmıştır. Buna karşılık yetimhanenin okula gitmeyen ve deneyde kontrol grubu ola-

rak kullanılan çocukların IQ'larında bir gerileme görülmüştür, Jersild, 1979).

B. J. Bloom'a göre eğer bir çocuk, zayıf tenbihlenme şartlarında yaşıyorsa ve bu durum hayatının ilk dört senesinde hiç değişmemişse, bu çocuk her sene 2,5 IQ'luk bir kayba uğrayacak ve bu kayıp telafi edilemeyecektir. Çünkü ona göre erişkinlik çağındaki zekânın % 50'si 4. yaşın sonuna kadar, % 80'i 8. yaşın sonuna kadar kazanılmaktadır. Bu bakımdan çocuğun okul öncesi ve ilkökul çağları büyük önem taşımaktadır. Çocuğa zengin ve titiz planlanmış bir çevre ilk 8 yılda hazırlanırsa, çocuk elde edebileceği zihinsel potansiyelin % 80'ini ve sonraki yaşlarda da buna dayanarak potansiyelinin kalan diğer bölümlerini kazanacaktır, (Arik, 1986).

Üstün koşullu evlere evlatlık yerilen kimsesiz çocuklar üzerinde yapılan çalışmalar, meydana gelen farkların nedeninin evdeki zihinsel etkenler olabileceğini göstermektedir. Skodak ve Skeels'm yaptıkları bir araştırmada, gerçek annelerinin ZB'lerinin 91 olarak saptandığı 13 yaş dolaylarındaki çocukların üstün koşullu evlere yerleştirildikten 10 yıl veya daha fazla zaman sonra ölçülen ZB'lerinin 109'dan daha yüksek bir puanla belirlendiği gösterilmiştir. Bu çocukların gerçek anneleri tarafından yetiştirildikleri takdirde ZB'lerinin ne olacağı bilinmeden, üstün koşullara sahip evlere yerleştirmenin ne ölçüde bir farka yol açtığını söylemek olanaksızdır. Bununla birlikte çocukların, üstün evlerde yetiştirildikleri zaman 10 - 15 kadar bir ZB kazanabileceklerini söylemek herhalde haksız bir tahmin olmayacaktır, (Morgan, 1984).

Paraskevopoulos ve Hunt yaptıkları araştırmada 5 ay ilâ 5 yaşlarında, doğumlarından itibaren Atina'daki iki yetimhanede ve evde yaşayan çocuklardan oluşmuş 3 ayrı denek grubu meydana getirmişlerdir. Evde ve 3 çocuğa bir bakıcının düştüğü yetimhanede yaşayan çocuklar (her ne kadar evde yaşayanlar biraz daha başarılı olsalarda) objeleri yapılandırmada, 10 çocuğa bir bakıcının düştüğü yetimhanede yaşayan çocuklardan daha erken yaşta ve daha başarılı olmuşlardır. Evde yaşayan çocuklar vokal taklitte de yetimhane çocuklarından daha küçük yaşta, farklı gelişim düzeylerinde başarılı olmuşlardır, (Cancro, 1971).

Skeels, yetimhanenin belirli bir çevresinden gelip gene yetimhane içinde daha elverişli ve daha uyarıcı bir çevreye konulmuş

olan 13 çocuğu, 21 yıl sonra yeniden incelemiştir. Bu süre içinde bu çocukların 11'i evlat edinilmiştir. Skeels bu çocuklarla yetimhanenin uyarıcı olmayan ortamında yaşamış «karşıt grup» arasında çeşitli kıyaslamalar yapmıştır. Araştırmanın başında karşıt grupta bulunan çocukların zekâca daha ileri oldukları saptanmıştır.

Yetimhanede daha iyi bir ortama yerleştirilenler yetişkinlik yaşlarına kadar oldukça olumlu bir gelişim devresi geçirmişlerdi. Hepsi kendi kendine yeten, yarısı liseyi bitirmiş, dördü ise bir-iki yıl üniversiteye devam etmiş, hiçbiri hapse düşmemiş kişilerdi. Oysa karşıt grupta yer alan çocuklardan biri ergenlik çağında uzun süre bir devlet akıl hastanesinde yattıktan sonra ölmüş, üçü geri zekâlı, biri akıl hastası, dördü hâlen akıl hastanesinde kalan kişilerdi. Ayrıca grubun yarısı eğitimlerine devam edememişti.

Bu iki grup arasındaki farklar, ilk çocukluklarının 7 ay ilâ 2 yılını düşük standartlı bir bakımevinde geçirdikten sonra, daha olumlu, daha uyarıcı bir çevreye yerleştirilen ve ana yerine koyabüceği bir insana kavuşan yetimlerin hayatında köklü bir değişiklik olduğunu göstermektedir, (Jersild, 1979).

Kurumlarda yetişen çocukların gelişimlerinin evde yetişen çocuklara nazaran daha yavaş olması konusunda Dr. Spitz, kurumda bakılan, 2 ilâ 4 yaşlarında 21 çocuk üstünde araştırma yapmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, 21 çocuktan yalnız biri cümle yapabilmekte, 6 çocuk ise bir kelime dahi söyleyememektedir. Çocukların yeme, giyinme ve yürüme konularında da çok geri oldukları saptanmıştır. Boy ve ağırlık bakımından 21 çocuktan sadece 3'ü kendi yaşlarındaki normal bir çocuk ağırlığına ve ikisi de yine kendi yaşlarındaki normal bir çocuğun boyuna sahiptirler, (Gökçe, 1971).

Sayısım arttırabileceğimiz bu tip araştırmaların sonuçları, çevre şartları ile bilişsel gelişim arasında yüksek oranda bir ilişkinin bulunabileceğini telkin etmektedir. Çocukların içinde yetiştiği şartlardaki bütün değişkenlerin titizlikle saptandığı ve kontrol edildiği pek söylenemeyecek olan bu araştırmalardan soyutlanabilen tek Bağımsız Değişken galiba «aile»dir. Anlaşıldığı kadarıyla «aile» değişkenine bağlı olarak çocukların bilişsel ve davranışsal gelişmelerinde bir fark ortaya çıkıyor gibidir. Ama, ailenin hangi şart ve özelliklerinin aradaki bu farkı doğurduğunu, açıkça hangi bağımsız de-

ğişkenle hangi bağımlı değişken arasında bir ilişki olduğu, bu farkın nesnel ölçülerinin ne olacağı, bütün toplum ve kültürlere genellenilebilecek bir sonuç olup olmadığı, «aile» etkeninden mahrum bulunanlarda ortaya çıktığı görülen bir takım zihinsel ve adaptif performans düşüklüklerinin telafi edilip edilmeyeceği soruları henüz kesin bir şekilde cevaplandırılmamıştır. Bu durumda kontrollü araştırmalarla toplanacak verilere büyük bir ihtiyaç vardır.

Çalışmamız bu sorulara belirli bir düzeyde cevap sağlamak üzere planlanmış olup iki yıldır süren ve daha da sürecek olan araştırmaların bir bölümünü teşkil etmektedir. Bu bölümde, şartlarını önemli ölçüde saptadığımız Aile ve Kurumlarda yetişen çocukların, Piaget'nin «stage» (Basamak) teorisi çerçevesi içinde hazırlanmış, hiç olmazsa uygulama şartları standardize edilmiş nesnel bir ölçeğin belirli zihinsel görevleri karşısında istatistiksel olarak farklılaşmış farklılaşmadıkları araştırılmaktadır. Kısaca ifade edecek olursak, Araştırmanın Problemini, belirli şartlardaki Çocuk Esirgeme Kurumlarında koruma altına alınmış çocuklarla, orta sosyo-ekonomik düzeydeki Ailelerde yetişen çocukların Bilişsel Performanslarının karşılaştırılması teşkil etmektedir.

Bu araştırmadaki beklentimiz şudur :

Eğer 8-9-10-11 * yaş gruplarındaki ilkokul öğrencisi çocuklar aile ortamında yetişiyorlarsa, o halde bunların Bilişsel Gelişimi, kurum ortamında yetişen aynı yaş ve eğitim şartlarındaki çocuklara oranla, Bilişsel Performans Testine göre, daha üstün olacaktır.

II — METOD

A — DENEKLER : Bu araştırmada, kurum ortamını temsilen, 8-9-10-11 yaşındaki, Küçükyalı, Eyüp, Kasımpaşa Çocuk Esirgeme Kurumlarında korunma altına alınmış çocuklar arasından seçilen, toplam 122 deneğe, aile ortamını temsilen ise Emin Ali Yaşın İlkokulu'ndan seçilen yine aynı yaş gruplarındaki, toplam 148 dene-

* Her ne kadar araştırmanın başında, ilkokul dönemine giren yaş gruplarının (7-11 Yaş) tamamı Bilişsel Performans Testine tabii tutulmak istendiyse de, kurum ortamında yetişen 7 yaş grubundaki çocuklar, okuma- yazmayı hiç bilmemeleri nedeniyle, teste alınmamışlardır.

ğe, Bilışsel Performans Testi uygulanmıştır. (Denek sayılarının aile ve kurum ortamı ile yaşlara göre dağılımı Tablo I'de görülmektedir).

B — KULLANILAN ALETLER : Araştırmada kullanılan ölçeğin itemleri, 20 tanedir. Bu itemlerin önemli bir kısmı, Testler ve Ölçümler konusunda Minnesota Üniversitesi'nde ihtisas yapan doktora öğrencisi Pisila Taufe'ulungaki tarafından geliştirilen ölçekten alınmıştır, (Sprinthall ve Eprinthall, 1981). Ölçekte yer alan itemlerin ilk ikisi pre-operasyonel devreye, daha sonra gelen 16 item somut operasyonlar devresine ve son iki item de formal operasyonlar devresine yönelik olup, cevaplandırılma tarzları çoktan seçmelidir. Araştırmada kullanılan diğer aletler ise, kursunkalem, silgi ve üzerinde deneklerin kendileri ve aileleriyle ilgili bazı soruların yer aldığı cevap kağıtlarıdır. Ancak kurum ortamından seçilen deneklere verilen cevap kağıtları farklı olup, sadece kendileriyle ilgili soruları içermektedir.

C — UYGULAMA : Denekler, yaş gruplarına göre, gürültüden uzak, ışığın yeterli olduğu boş sınıflara alınmış ve kendilerine zevkli bulacakları bir çalışma yapılacağı söylenmiştir. Daha sonra deneklere cevap kağıtları dağıtılmış ve deneycinin yaptığı açıklamalar doğrultusunda gerekli yerleri doldurmaları istenmiştir. Bu işlemin tamamlanmasını takiben test kitapçıkları dağıtılmış ve deneyci tarafından test talimatı verilmiştir. Bu talimatla deneklere, testte yer alan soruları nasıl cevaplandıracakları, testin yapısı ve cevaplandırma süresiyle ilgili bilgiler ayrıntılı bir şekilde anlatılmış ve daha sonra testin örnek sorusu hep birlikte gözülerek deneklerin neyi, nasıl yapacaklarını daha iyi anlamaları sağlanmıştır. Testteki 20 item, her yaş grubuna, tek bir oturumda ve 60 dakikalık cevaplandırma süresi verilmek suretiyle uygulanmıştır. Bu süre içinde deneklerden, testte yer alan her iteme verdikleri cevabın nedeni veya nedenlerini de cevap kağıtlarına yazmaları istenmiştir.

III — SONUÇLAR

Aile ve kurum çocuklarının Bilışsel Performans Testi Skorlarına uygulanan t testi sonuçlarına göre, 8-9-10-11 yaşındaki çocuk-

larda aile ve kurum arasındaki fark anlamlı olup, 0.01 ile 0.001 arasında değişmektedir, Tablo I ve Şekil.

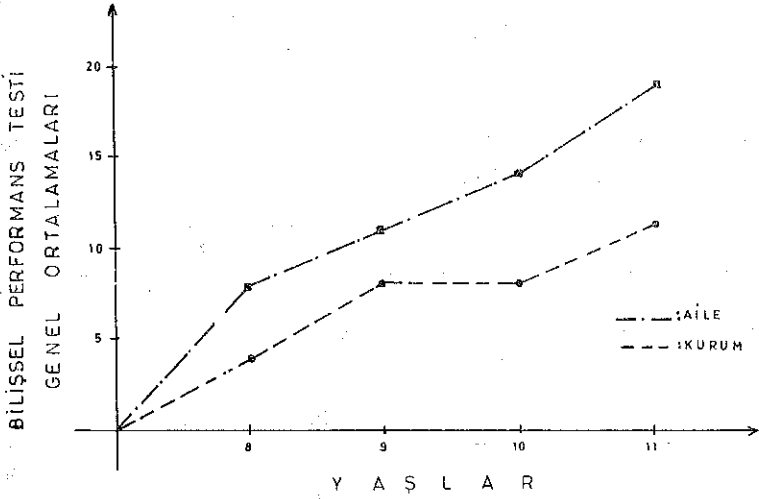
TABLO I
AİLE VE KURUM ÇOCUKLARI BİLİŞSEL PERFORMANS
TESTİ SKORLARI ARASINDAKİ FARK

Yaşlar	Ortam	N	M	SD	t
8	Aile	34	7.9	3.25	3.04
Yaş	Kurum	8	4.13	3.14	anlamlı
9	Aile	35	11.43	3.75	3.06
Yaş	Kurum	29	7.93	5.11	anlamlı
10	Aile	43	13.95	4.84	6.28
Yaş	Kurum	40	7.75	4.16	anlamlı
11	Aile	36	18.61	5.84	6.03
Yaş	Kurum	35	11.03	4.70	anlamlı

Aile ve kurum ortamından alınan 8-9-10-11 yaş gruplarının Bilışsel Performans Testi Skorları, her iki ortamda da yaşlara göre farklılaşmakta olup, bu fark varyans analizine göre 0.001 düzeyinde anlamlıdır, Tablo II.

TABLO II
AYNI GRUP İÇİNDE BİLİŞSEL PERFORMANS TESTİ
SKORLARININ YAŞLARA GÖRE GÖSTERDİĞİ
VARYANS

Yaşlar	Ortam	N	F
8-9-10-11	Aile	148	34.240
Yaş			anlamlı.
8-9-10-11	Kurum	112	6.606
Yaş			anlamlı.

ŞEKİL I : AİLE VE KURUM ORTAMINDAN GELEN ÇOCUKLARDA YAŞA BAĞLI OLARAK BİLİŞSEL PERFORMANS ORTALAMALARININ GELİŞİMİ

Şekil 1'de görüldüğü üzere, Bilşsel Performans Testi'nden elde edilen genel ortalamalar, aile ortamında yetişen 8 yaş grubu için 8, kurum ortamında yetişen aynı yaş grubu için 4, aile ortamında yetişen 9 yaş grubu için 11, kurum ortamında yetişen aynı yaş grubu için 8, aile ortamında yetişen 10 yaş grubu için 14, kurum ortamında yetişen aynı yaş grubu için 8, aile ortamında yetişen 11 yaş grubu için 19, kurum ortamında yetişen aynı yaş grubu için 11'dir.

Her iki grupta da 8-9-10-11 yaşlarındaki kız ve erkek deneklerin Bilşsel Performans Testi'nden elde ettikleri genel ortalamalar arasında anlamlı bir farklılaşma bulunmayıp, cinsiyet faktörünün test performansını etkilemediği anlaşılmaktadır.

IV - TARTIŞMA

Sonuçlar bölümünde, aynı ortam içinde, Bilşsel Performans Testi Skorlarının yaşlara göre gösterdiği varyansın anlamlı olduğu-

na değinilmiştir. Bu veri, araştırmada ele alınan ikinci konuya yani Bilişsel Gelişim Devrelerinin araştırılması problemine ışık tutmaktadır. Örneğin, araştırmada kullanılan ölçeğin 9. itemi hızın zaman ve mesafeyle olan ilişkisini test etmeye yönelik olup, itmede deneklere, dört eşit parçaya bölünmüş bir yolun her iki ucunda yer alan arabaların aynı anda ve eşit hızda yola çıktıklarında yolun hangi noktasında karşılaşacakları sorulmaktaydı. 8 yaşındaki bir çocuktan hızın zaman ve mesafeyle olan ilişkisini kavraması beklenir. Nitekim aile ortamında yetişen 8-9-10-11 yaşlarındaki denekler, bu iteme, en az % 50 düzeyinde olmak üzere, her yaş grubunda artan bir başarı oranıyla doğru cevap vermişlerdir. Kurum ortamında ise 8-9 ve 10 yaş gruplarındaki deneklerin % 50'sinden azı bu itemi doğru cevaplamış, yalnızca 11 yaş grubundaki denekler % 50'nin üzerinde bir başarı elde etmişlerdir. Bu örnek, burada belirtmediğimiz diğer bir çokları gibi gerek kurumla aile arasında ve gerekse aynı ortam içinde yaşlar arasında meydana gelen farklılaşmayı göstermek açısından oldukça ilginçtir.

Sonuçlar bölümünde de değinildiği üzere, elde edilen veriler araştırma hipotezini destekler yöndedir. Hipotezde de belirtildiği gibi, aile ortamında yetişen 8-9-10-11 yaşlarındaki çocukların bilişsel gelişimi, kurum ortamında yetişen aynı yaştaki çocuklara oranla, Bilişsel Performans Testine göre, daha üstün bulunmuştur, (bkz. Tablo I, Şekil 1). İki ayrı ortamdaki alman, aynı yaştaki çocuklar arasında meydana gelen bu farklılaşma dikkat çekicidir. Acaba, Harlow'un ilginç deneyleri sonucunda ortaya koyduğu, canlı hayatında önemli bir yer tutan dokunsal stimülüslerin kurum ortamındaki azlığından başlayan ve Skeels'm ısrarla üzerinde durduğu sevgi, ilgi faktörlerinin ve eğitim olanaklarının bu ortamlardaki yetersizliğine dek uzayan bir nedenler dizisi midir bu farklılaşmayı doğuran? Başka bir ifadeyle, «aile» nasıl bir bir bağımsız değişkendir veya ailenin veripte; kurumların veremediği şeyler nelerdir ki, karşımıza bu tip sonuçlar çıkmaktadır? Bu sorulara sağlıklı cevapların verilebilmesi için daha pek çok kontrollü araştırmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Buna rağmen, Goldfarb'm belirttiğine göre, kurumlarda yetişen çocuklar, özdeşleşebilecekleri, güvenebilecekleri ve kendi kişisel olanaklarını faaliyete geçirecek zorlayıcı bir gücün olmaması nedeniyle toplumsal ve duygusal alışverişlere katıla-

mamakta, sağlam kavram ve terimlerle düşünememekte, normal çocukların aksine bazı ayrıntılara saplanıp kalmakta, somuttan akla yakının ve hayal edilebilirin bulunduğu soyutlar dünyasına bir türlü geçememektedirler. Bütün bunlar aile ortamından uzak yaşamının tabii bir sonucu olabilir.

Bugün saldırganlık, ürkeklik ve benzeri pek çok problemle iç içe yetişen korunmaya muhtaç çocukların, yarın «suçlu çocuk» olarak toplumla yüz yüze gelmeleri, çeşitli araştırma bulgularından da anlaşıldığı üzere; İhtimal dahilindedir. Ülkemizde 400 bin korunmaya muhtaç çocuktan -ki bu dünya standartlarına göre oldukça yüksek bir rakamdır- sadece 17 bini güvence altına alınabildiğine göre, bu problemlere ne gibi çözümler getirilebilir? Herşeyden önce kurumlardaki nitelikli personel sayısı artırılabilir. Mesleklerinin odak noktasının «korunmaya muhtaç çocuklar» olduğunu hatırdan çıkarmayan ve böyle bir alanda çalışabilmek için gerekli olan eğitime, sabıra, sevecenliğe ve anlayışa sahip bir personel, çocukların fizik ihtiyaçlarının yanı sıra, duygusal ihtiyaçlarına da yeterince cevap verebilecektir. Bunun yanı sıra kurumlardaki psikolog, pedagoğ ve sosyal hizmet uzmanlarının sayısının artırılması, bu ortamlarda yetişen çocukların problemlerine daha sağlıklı çözümlerin getirilmesini sağlayacaktır. Kurulması planlanan çocuk köylerinin ise, şimdiki yoğun çocuk mevcuduna ve buna karşın yetersiz personele sahip olan kurumlardan daha faydah olabileceğini beklemek herhalde haksız bir tahmin olmayacaktır. Yapılmasa zaman alabilecek olan bu çalışmaların yanı sıra, örneğin halen uygulanmakta olan gönüllü anneliğin daha etkin bir duruma getirilmesi gibi, daha kısa sürede ve daha kolay gerçekleştirilebilecek olan çözümlere de gidüebilinir. Bu konuda getirilebilecek olan önerilerden biri de, çocukların korunmaya muhtaç duruma düşmemesi için gereken bazı düzenlemelere yönelmek olacaktır. Bu amaçla kurulması düşünülen «Aile Danışma Merkezleri» faaliyete geçtiği takdirde, büyük bir ihtimalle çocuklara sonraki aşamalarda verilmeye çalışılanlardan çok daha önemli yararlar sağlayacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Arık, Alev : «Eğitim Psikolojisi «İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü», 1986, s. 54-55, 58-70.
- Cancro, Robert : «Intelligence. Genetic and Environmental Influences», Grune and Stratton, Inc., New York, 1971, s. 270-271.
- Gökçe, Birsen : «Memleketimizde Cumhuriyet Devrinde Kimse-siz Çocuklar Sorunu İle İlgili Tutumun Sosyolojik Mukayeseli Tahlil ve İzahı», T.C. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları, Yayın No : 55, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1971, s. 160.
- Hilgard, E. R., Atkinson, R.L., Atkinson, R.C. : «Introduction to Psychology», 7th Ed.), Harcourt Brace Jovanovich, Inc., U.S.A., 1979, s. 71.
- Jersild, Arthur : «Çocuk Psikolojisi», çev : Gülseren Günçe, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1979, s. 226-237.
- Morgan, Clifford : «Psikolojiye Giriş Ders Kitabı», çev : Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü, Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara, 1984, s. 300.
- Moshman, D., Glover, J.A., Bruning, R.H. : «Developmental Psychology», University of Nebraska, Lincoln, 1987, s. 271-272.
- Sprinthall and Sprinthall : «Educational Psychology A Developmental Approach», (3rd Ed.), Addison Wesley Pub. Comp., 1981, s. 130-136.
- Vassaf, Gündüz : «Introduction to Psychology», Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s. 123-124.